

LITERARY TEXT RESEARCH

Some Notes on the Annotation and Critical Editing of *Kelileh o Demneh* by Mojtaba Minovi

Jamal Ansari Jaberi

Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shiraz University; Shiraz, Iran; ja.jaberi@shirazu.ac.ir

Article Type
Research Article

Article History
Received
August 26, 2023
Revised
May 17, 2024
Accepted
June 10, 2024
Published Online
June 22, 2026

Keywords
Kelileh o Demneh,
annotation,
critical editing,
interpretation,
Mojtaba Minovi

ABSTRACT

Kelileh o Demneh is one of the earliest and most engaging works of Persian narrative prose. Originally written in an Indian language, the book was translated into Persian in the sixth century AH by the accomplished writer Nasrallah Munshi, with remarkable literary artistry. This translation marked the beginning of a tradition of allegorical storytelling with didactic themes in Persian prose literature. No writer after Munshi has produced a translation of another allegorical and didactic work that matches his translation in eloquence, rhetorical force, beauty, and fluency. Because this translation is highly significant and valuable from literary, intellectual, political, and practical perspectives, it needs to be explained and interpreted word by word and line by line so that its literary aesthetics and teachings of wisdom can be fully appreciated and utilized, particularly by undergraduate students of Persian language and literature, for whom this book is a standard course text. Since Professor Mojtaba Minovi's critical edition and annotation of *Kelileh o Demneh* has received greater acceptance among literary and academic circles and is widely taught at universities, the present study attempts to identify some of the deficiencies in his critical editing and interpretation and, drawing on the text of *Kelileh o Demneh* and relevant sources, to propose more appropriate readings and more accurate interpretations.

Cite this Article: Ansari Jaberi, J. (2026). Some notes on the annotation and critical editing of *Kelileh o Demneh* by Mojtaba Minovi. *Literary Text Research*, 30(108), 73-97.
<https://doi.org/10.22054/LTR.2024.75479.3741>

© 2026 by Allameh Tabataba'i University Press

Print ISSN: 2251-7138 **Online ISSN:** 2476-6186

Publisher: Allameh Tabataba'i University Press

Homepage: <https://ltr.atu.ac.ir>

DOI: 10.22054/LTR.2024.75479.3741

**ATU
PRESS**

Introduction

Kelileh o Demneh is a major work of Persian technical prose and, through Nasrallah Munshi's masterful treatment, played a pioneering role in the development of Persian prose. This book brings together the knowledge, wisdom, and prudence derived from people's invaluable experiences, both in household management and in statecraft, and conveys them through beautiful and engaging tales told by animals. This mode of writing was unprecedented at the time, and the use of animals to express sound intellectual, rational, and experiential concepts had not previously been employed by writers in this manner. It thus initiated a new and highly valuable trend in Persian literature.

This trend encouraged some writers to compose books similar to *Kelileh o Demneh*, others to rewrite the work, and still others to adopt Nasrallah Munshi's style in their own writings. Bahar, in his study of prose styles, describes the value of this book as follows: "[quotation]" (Bahar, 1970, Vol. 2, p. 253).

Professor Mojtaba Minovi undertook the critical editing and annotation of this valuable book in a manner befitting a classical work suitable for academic use. He was highly successful in this endeavor, as evidenced by the numerous reprints of the book since the publication of Minovi's edition and annotation. After Minovi, other notable scholars, including Dr. Kheyrallah Mahmoudi, Professors Mohammad Reza Barzegar Khaleghi & Effat Karbasi, Professor Seyyed Farajollah Mousavi, among other distinguished annotators, made further attempts to explain the text in separate annotated editions, each drawing on Minovi's critical edition. They sought to elucidate additional words and sentences in this valuable work and guide readers toward a correct understanding of its meaning.

The efforts of these scholars, who based their annotations on Professor Minovi's critical edition, demonstrate the importance and reliability attributed to Minovi's work by other literary scholars. However, a review of these annotations reveals that these scholars have not always succeeded in clarifying the meanings of words and expressions that Professor Minovi himself left unexplained. These issues will be addressed in greater detail elsewhere. Nevertheless, because Minovi's annotation has received greater attention and recognition in academic circles, a close examination of his critical edition and annotation reveals instances in which he appears to have made errors in establishing the correct reading or interpreting the precise meaning of the text. The present study aims to identify some of these relatively few instances and thereby contribute to the scholarly value of this important edition and annotation.

Research Background

After the publication of the first edition of this work, Professor Mohammad Farzan identified two hundred and fifty errors, which he noted on the back of a copy of the book and sent to Professor Minovi (Aryanpour, 2008, Vol. 3, p. 185). Since then, however, and despite Professor Minovi's death and the unchanged reprinting of the book for several years, only

one article has been published specifically criticizing Minovi's edition of *Kelileh o Demneh*. Entitled "A Critique of *Kelileh o Demneh* Corrected by Mojtaba Minovi," the article was written by Barat Zanjani (Zanjani, 2008, pp. 1–7).

The present study reviews and critiques aspects not addressed in Zanjani's article and also considers the criticism presented in that article concerning Minovi's annotation of *Kelileh o Demneh*.

Research Methodology

This is a library-based study employing a descriptive-analytical method. Drawing on both intratextual and extratextual evidence and consulting other relevant books and authoritative dictionaries, the study examines selected passages from *Kelileh o Demneh* in terms of both textual editing and meaning, and proposes more appropriate readings and interpretations.

Conclusion

Although Professor Minovi, through his critical edition and annotation of *Kelileh o Demneh*, clarified the correct readings and meanings of many passages in this classic prose work, and although other scholars and literary figures owe much to his painstaking efforts, a close examination of this successful edition reveals that this distinguished scholar made errors in interpreting the text in some instances. In the present study, the author has drawn on credible and relevant sources to propose more appropriate readings and clearer interpretations in cases where Professor Minovi appears to have gone astray. It is hoped that this effort will further enrich the critical edition and annotation for the benefit of other scholars and readers of Persian literature.

نکته‌هایی در خصوص شرح و تصحیح «کلیله و دمنه» استاد مینوی

گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران؛ ja.jaberi@ gmail.com

جمال انصاری جابری

چکیده

کلیله و دمنه نخستین و جذاب‌ترین متون نثر روایی متقدم است. اصل این کتاب که به زبان هندی بوده است در قرن ششم توسط نویسنده‌ای چیره‌دست به نام نصرالله منشی با هنرمندی تمام به پارسی ترجمه شد. این ترجمه سرآغاز جریان داستان‌پردازی به شیوه تمثیلی با موضوع تعلیمی در ادب نثر فارسی شد و تاکنون هیچ نویسنده‌ای بعد از منشی نتوانست ترجمه‌ای با فصاحت و بلاغت و زیبایی و شیوایی ترجمه او از دیگر کتب تمثیلی و تعلیمی به انجام برساند. از آن‌جا که این ترجمه هم از لحاظ ادبی و هم از لحاظ فکری و سیاست و کیاست بسیار مهم و با ارزش است؛ لذا لازم است که واژه به واژه و سطر به سطر آن، شرح و معنا شود، تا بتوان هم در جهت زیباشناسی ادبی و هم در جهت استفاده از آموزه‌های خردورزی از مطالب این کتاب بیشترین استفاده را کرد. به خصوص برای دانشجویان رشته زبان و ادبیات فارسی که در دوره کارشناسی این کتاب یکی از دروس ثابت آن‌هاست؛ از آن‌جا که تصحیح و شرح استاد مینوی از این کتاب، شرحی است که در محافل ادبی و دانشگاهی بیشتر مورد پسند و پذیرش استادان و دانشجویان قرار گرفته است و تدریس می‌شود، در این جستار تلاش شده است که برخی از نارسایی‌های تصحیحی و معنایی این کتاب نشان داده شود و سعی بر آن است که با تکیه بر متن «کلیله و دمنه» و منابع مرتبط، معنا و صورت تصحیحی سازوارتری ارائه شود.

نوع مقاله

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله

تاریخ دریافت:

۱۴۰۲/۰۶/۰۴

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۳/۰۲/۲۸

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۰۳/۲۱

تاریخ انتشار:

۱۴۰۵/۰۴/۰۱

کلیدواژه‌ها

کلیله و دمنه،

مجتبی مینوی،

تصحیح کتاب،

شرح متن.

استاد به این مقاله: انصاری جابری، جمال. (۱۴۰۵). نکته‌هایی در خصوص شرح و تصحیح «کلیله و دمنه» استاد مینوی. متن پژوهی ادبی،

<https://doi.org/10.22054/LTR.2024.75479.3741>. ۹۷-۷۳، (۱۰۸) ۳۰

© ۱۴۰۵ دانشگاه علامه طباطبائی

ناشر: دانشگاه علامه طباطبائی

شاپا چاپی: ۷۱۳۸-۲۲۵۱

شاپا الکترونیکی: ۶۱۸۶-۲۴۷۶

نشانی وبگاه: ltr.atu.ac.ir

مقدمه

کلیله و دمنه اثری ادبی در نثر فنی بود که با پرداخته شدن توسط نصرالله منشی به معنای واقعی کلمه نثر فارسی آغاز شد. این کتاب مجموعه دانش و حکمت و فرزاندگی مردمانی بوده است که ماحصل تجربه‌های گرانقدر خود را چه در حیطه تدبیر منزل و چه در حیطه سیاست مُدُن به شیوه حکایات زیبا و جذاب از زبان حیوانات بیان کرده‌اند. این شیوه نگارش هم به این دلیل که تا آن زمان بی‌سابقه بوده است و هم به این دلیل که استفاده از زبان حیوانات برای بیان مفاهیم درست فکری و عقلی و تجربی هنوز به فکر و ذهن هیچ نویسنده‌ای نرسیده بود، آغازگر جریانی جدید و البته بسیار باارزش در ادب پارسی شد؛ جریانی که باعث شد از یک سو نویسندگانی دست به قلم شوند و به مانند کتاب کلیله و دمنه کتاب بنویسند و از دیگر سو نویسندگانی کتاب «کلیله و دمنه» را بازنویسی کنند و دست آخر دیگر نویسندگان شیوه نگارش نصرالله منشی را برای نوشتن کتاب‌های خود انتخاب کنند. استاد بهار در سبک‌شناسی نثر در خصوص ارزشمندی این کتاب چنین فرموده‌اند: «در دنیای علم و ادب هیچ کتابی را سراغ نداریم که مانند این کتاب مستطاب در طول قرون، و تمادی شهر و سنین، و در نزد ملل مختلف، و صاحبان آداب گوناگون، تا این اندازه دوام آورده و همه وقت بیک نمط و بر یک نسق مطلوب و محبوب بوده، مونس ملوک، و مقبول علماء، و همدم سَمَار، و انیس عامه، و دستور حیا، و مایه نجاج، و سرمشق اخلاق و رهنمای زندگی قرار گرفته، و هنوز هم بعد سیزده چهاره قرن که از ظهور و شهرت آن کتاب می‌گذرد باز تازه و نزد خاص و عام بلند آوازه باشد» (بهار، ۱۳۴۹، ج ۲: ۲۵۳). استاد مجتبی مینوی به صورت اثری کلاسیک و دانشگاه پسند اقدام به تصحیح و شرح این کتاب مستطاب نمودند و الحق در تصحیح و شرح این اثر بسیار موفق بود و تجدید چاپ شدن به تکرار این اثر از زمان تصحیح و شرح توسط حضرت استاد مینوی تا این زمان گواه این ادعاست. پس از استاد مینوی استادان بنام دیگری همچون دکتر خیرالله محمودی و استادان محمدرضا برزگر خالقی و بانو کرباسی و استاد سید فرج‌الله موسوی و دیگر شارحان فرهیخته از روی نسخه تصحیح استاد مینوی هر کدام در شرح‌های جداگانه باز اقدام به توضیح متن این اثر گرانسنگ کرده‌اند و سعی کرده‌اند که لغات و جملات بیشتری از این کتاب ارزشمند را شرح و معنا کنند تا خواننده را به دریافت معنای صحیح رهنمون کرده باشند. این اقدام دیگر شارحان محترم که نسخه تصحیحی استاد مینوی را اساس کار خود قرار داده‌اند، به‌خوبی بیانگر این واقعیت مهم است که تصحیح استاد مینوی تصحیحی متقن و دقیق بوده و برای دیگر ادیبان قابل اعتماد بوده است؛ اما با خواندن این شرح‌ها متوجه می‌شویم که این استادان در گره‌گشایی از معناهای لغات و ترکیبات دیگری که استاد مینوی از بیان معنای آن صرف‌نظر کرده‌اند چندان کامیاب نبوده‌اند و در زمان مناسب و در دیگر جستارهایی، نکته‌هایی در خصوص این شرح‌های جامع بیان خواهد شد؛ اما از آن‌جا که شرح استاد مینوی

در محافل دانشگاهی بیشتر مورد توجه و اقبال قرار گرفته است، با دقت خواندن این تصحیح و شرح به پاره‌ای از موارد برمی‌خوریم که مشاهده می‌کنیم ایشان در جهت گره‌گشایی از صورت صحیح و یا معنای دقیق متن دچار سهو القلم شده‌اند و نویسنده در این جستار بر آن شده است که این موارد به نسبت اندک را نشان دهد تا برغناهی هرچه بیشتر این شرح و تصحیح عالمانه افزوده باشند.

۱- ضرورت پژوهش

کتاب *کلیله و دمنه* به عنوان نخستین اثر محض ادبی هم از لحاظ ادبی و هم از لحاظ موضوعی بسیار قابل توجه است. از آن‌جاکه این کتاب نخستین اثر با ارزش نثر فنی است و به عنوان درسی ثابت در دوره کارشناسی رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی تدریس می‌شود؛ لذا پس از تصحیح و شرح استاد مینوی و بنابر اهمیت آن تاکنون شرح‌های متعدد دیگری نیز نوشته شده است؛ اما از آن‌جاکه محافل ادبی و دانشگاهی تصحیح و شرح استاد مینوی را بیشتر پسندیده‌اند و محل بحث و تدریس خود قرار داده‌اند، در این جستار نویسنده با پژوهش‌های بیشتر سعی نموده است تا در حد امکان مواردی از این تصحیح و شرح ارزشمند را ابهام‌زدایی کند.

۲- فرضیه‌های پژوهش

در این پژوهش دو فرضیه مطرح است:

۱- درباره‌ی برطرف شدن ابهام‌های تصحیحی و معنایی کتاب *کلیله و دمنه* پژوهش‌های شایسته‌ای صورت گرفته است.

۲- باوجود پژوهش و کوشش استاد مینوی به عنوان نخستین تصحیح‌کننده و شارح کتاب *کلیله و دمنه*، هنوز نیز کاستی‌ها و لغزش‌هایی در برخی از دیدگاه‌های ایشان وجود دارد.

باتوجه به فرضیه‌های مطرح شده دو پرسش مطرح می‌شود:

۱- تاکنون چه پژوهش‌هایی در خصوص تشریح و تبیین ابهام‌های کتاب *کلیله و دمنه* صورت گرفته است؟

۲- آیا پژوهش‌های صورت گرفته در خصوص تشریح و تبیین ابهام‌های کتاب *کلیله و دمنه* بدون کاستی و لغزش توانسته است ما را به معنای دقیق لغت‌ها و عبارت‌های این کتاب رهنمون سازد؟

۳- پیشینه پژوهش

پس از انتشار چاپ نخستین این اثر استاد محمد فرزانه دوپست و پنجاه اشتباه دریافته را بر پشت یک جلد از این کتاب یادداشت و به محضر استاد مینوی فرستاده بود (آرین‌پور، ۱۳۸۷، ج ۳: ۱۸۵). ولی از آن زمان تاکنون و با عنایت به درگذشت دکتر مینوی و تجدید چاپ بدون تغییر چندین ساله این کتاب، در خصوص نقد کتاب کَلِیلَه و دمنه فقط یک مقاله با نام «نقدی بر کَلِیلَه و دمنه به تصحیح مجتبی مینوی» توسط برات رنجانی به انجام رسیده است (رنجانی، ۱۳۸۷: ۷-۱). بدیهی است در جستار پیش رو چیزی غیر از آنچه در این مقاله آمده نقد و بررسی خواهد شد و در ادامه این نوشتار، به نقد همین تنها مقاله نوشته شده در خصوص نقد شرح کَلِیلَه و دمنه نیز پرداخته خواهد شد.

۴- نقد و بررسی

۴-۱- «و در اثناي مثال‌ها می‌فرمود که: حَبَّ إِلَى عَدُوِّكَ الْفِرَارَ بَتَرَكِ الْجِدِّ فِي طَلَبِهِ إِذَا أَنْهَزَمَ وَأَعْلَمَ أَنَّ كُلَّ مَنْ فِي عَسْكَرِكَ عَيْنٌ عَلَيْكَ» (منشی، ۱۳۸۴: ۲۱). استاد مینوی در خصوص صورت و معنای ترکیب «أَعْلَمَ أَنْ» چنین فرموده‌اند: أَعْلَمَ أَنْ ظاهراً صواب این باشد که أَعْمَلُ عَلَى أَنْ ... بدین معنی که چنان کار کن گویی... (همان: ۲۱).

علی‌رغم پیشنهاد استاد مینوی می‌توان با لحاظ کردن همان صورت نسخه اساسی «وَأَعْلَمَ أَنْ...» به معنای محصلی دست یافت به نحوی که این مفهوم در گستره ادب کلاسیک به وفور نمود دارد. صورت نسخه اساسی متن «أَعْلَمَ أَنْ كُلَّ مَنْ فِي عَسْكَرِكَ عَيْنٌ عَلَيْكَ» چنین معنا تواند داشت: و بدان که هر کس در لشکر تو است بر تو جاسوس است. این مفهوم که به معنای حزم و حسن نیت بیجا نداشتن به دیگر کسان و واثق نبودن به دیگر افراد و محتاط بودن است در مثنوی چنین آمده: «باز گفתי حزم سوء الظن توست هر که بد ظن نیست کی ماند دُرُست؟» (مولوی، ۱۳۸۵، ج ۱: ۱۸۹). نیز در همین کَلِیلَه و دمنه در مصرع بیتی که از ابوالعلائی معری است آمده: «فَظُنُّ بِسَائِرِ الْأَخْوَانِ شَرًّا» = نسبت به دیگران بدبین باش (منشی، ۱۳۸۴: ۹۹). در التَّوَسُّلِ إِلَى التَّرَسُّلِ آمده: «الحزم السوء الظن» (بغدادی، ۱۳۸۵: ۳۴۵). نیز در کتاب /حادیث مثنوی آمده:

«حزم آن باشد که ظن بد بری تا گریزی و شوی از بد بری
حزم سوء الظن گفته است آن رسول هر قدم را دام می‌دان ای فضول»
(فروزانفر، ۱۳۸۱: ۲۵۴)

نیز همانجا آمده: «حزم چَبود بد گمانی در جهان دم بدم بیند بلای ناگهان» (همان: ۲۹۵)

نیز همانجا آمده: «سوء الظن محتاط و زیرک سازدت» (همان: ۶۲۳).

نیز در امثال و حکم: «سوء الظن من الحزم» (دهخدا، ۱۳۶۳، ج ۲: ۹۹۴).

۴-۲- «و آن جادویها که بیدپای برهمن کرده‌ست در فراهم آوردن این مجموع و تلفیقات نغز عجیب و وضع‌های نادر غریب که او را اتفاق افتاده‌ست از آن ظاهرتر است که هیچ تکلف را در ترکیب آن مجال وضعی تواند بود» (منشی، ۱۳۸۴: ۲۴). استاد مینوی در خصوص معنای متن «هیچ تکلف را در ترکیب آن مجال وضعی تواند بود» فرموده‌اند: معنای جمله خوب روشن نیست (همان: ۲۴).

باید به این نکته عنایت داشت که واژه «تکلف» در متن یاد شده به معنای «افراط در ظاهرسازی و خوثر کردن امری و ...» بکاررفته است. چنانکه در تاریخ بیهقی آمده: «دیگر روز امیر را بگفت و دستوری یافت و قاضی با رییس باز گفت که تکلفی سخت تمام باید کرد و گفت امیر دستوری داد شهر را بیاراید و هر تکلفی که بپاید کرد بکنید» (بیهقی، ۱۳۸۹، ج ۱: ۴۷). نیز در اشعار رودکی آمده:

«با داده قناعت کن و با داد بزی در بند تکلف مشو، آزاد بزی» (رودکی، ۱۳۸۳: ۴۹)

از آن‌جا که منشی در متن یاد شده با رعایت جانب قدرشناسی، در پی تمجید از اصل کتاب بیدپای برهمن بوده، معنای دقیق متن «هیچ تکلف را در ترکیب آن مجال وضعی تواند بود» چنین تواند بود: [آن هنرمندی‌های بدیع و نادر که بیدپای در تألیف کتاب کلّیه انجام داده است آشکارتر از آن است] که هیچ‌گونه افراط و زیاده‌روی در جهت خوثر کردن نهاد و هیئت آن، فرصت انجام داشته باشد یا به تعبیری رساتر، به دلیل هنرمندی‌های بدیع و کامل برهمن، هیچ‌گونه اقدامی در جهت خوثر کردن اصل و نهاد کتاب برهمن، لزوم یا فرصت انجام ندارد.

۴-۳- «و هر طایفه‌ای را دیدم که در ترجیح دین و تفضیل مذهب خویش سخنی می‌گفتند و گرد تقبیح ملت خصم و نفی مخالفان می‌گشتند. اندیشیدم که اگر پس از این چندین اختلاف رای بر متابعت این طایفه قرار دهم و قول اجنبی صاحب غرض را باور دارم همچون آن غافل و نادان باشم که شی با یاران خود بدزدی رفت» (منشی، ۱۳۸۴: ۴۹). استاد مینوی در خصوص لغت «اختلاف» چنین فرموده‌اند: رفت و آمد، آمد و شد. ص ۳۰ س ۱۹ نیز دیده شود (همان: ۴۹).

هر چند که معنای استاد مینوی برای واژه «اختلاف» نمی‌تواند یکسره ناصحیح باشد؛ اما به سه دلیل به این نتیجه می‌رسیم که تواند بود که معنای این لغت در متن یاد شده همانا «اختلاف و تشّت آرا» نیز باشد. دلیل اول اینکه استاد زرین کوب در کتاب دو قرن سکوت، سخن ابوریحان بیرونی در کتاب ماللهند، را

نقل کرده و فرموده: چون ابن مقفع کلیله و دمنه را از زبان پهلوی به تازی نقل کرد، بابِ برزویه را که در اصل کتاب نبود بر آن افزود تا در عقاید مسلمانان شک و تردید پدید آورد و آن را برای قبول آیین خویش، که دین مانی بود آماده سازد (زرین کوب، ۱۳۳۶: ۲۶۹). نیز استاد شمیسا نیز بر همین عقیده استاد زرین کوب هستند (شمیسا، ۱۳۸۷: ۸۶)؛ لذا همین واژه «اختلاف» در متن یادشده به خوبی بیانگر اختلاف و تشّت آرای علمای دین اسلام است که برزویه در متن یاد شده قصد بیان آن را داشته است. دلیل دوم اینکه با عنایت به قرینه متنی «ترجیح دین و تفضیل مذهب خویش خویش سخنی می گفتند و گردِ تقبیح ملتِ خصم و نفی مخالفان می گشتند» برزویه به صراحت به وجود اختلاف رأی و عقیده در باورهای علمای هر صنف مذهبی به میان آورده است. دلیل سوم اینکه برزویه در دنباله متن یادشده نیز از اصولی یاد کرده است که علمای هر صنفی در آن هیچ اختلافی ندارند و سعادت خود به رعایت آن دانسته‌اند و این بدان معنا تواند بود که لغت «اختلاف» در متن یاد شده به معنای اختلاف عقاید و آرا بود: «صواب من آنست که ملازمت اعمال خیر که زبده همه ادیان است اقتصار نمایم و بدانچه ستوده عقل و پسندیده طبع است اقبال کنم» (همان: ۵۰).

۴-۴- «ملک قضات را تعجیل فرمود در گزارد کار دمنه و روشن گردانیدن خیانت او در مجلس خاص و محفل عام و مثال داد که هر روز آنچه رود باز نمایند. قضات فراهم کردند و خاص و عام را جمع کردند» (همان: ۱۴۴).

استاد مینوی در خصوص ترکیب «مجلس خاص و محفل عام» چنین فرموده‌اند: چنین به نظر می‌رسد که دو نوع مجلس رسیدگی مراد است، یکی مثل محکمه خصوصی مرکب از سران و سرکردگان و قضات فقط، و دیگری مجلس محاکمه علنی که در آن همگی حاضر می‌شوند (همان: ۱۴۴). با عنایت به متن «قضات فراهم کردند و خاص و عام را جمع کردند» به نظر می‌رسد که منظور از «در مجلس خاص و محفل عام» جلسه محاکمه‌ای است که بازرس‌ها و تفحص‌کنندگان یا قضات دمنه، حیوانات خاص در گاه شیر «مجلس خاص = گروهی از خاصان شاه» و در اطراف آن جلسه ناظران و بینندگان آن مجلس، عموم حیوانات «محفل عام = گروهی از عموم حیوانات» است. یا به تعبیری رساتری مجلسی خاص، در دل محفلی عام که تمام حیوانات گرداگرد آن تجمع کرده باشد.

۴-۵- «از قضا صُره زهر هلاهل بدست او افتاد، آن را بر دیگر اخلاط بیامیخت و بدختر داد. خوردن همان بود و جان شیرین تسلیم کردن [همان]» (همان: ۱۴۷). استاد مینوی در پاورقی در خصوص معنای ترکیب «همان بود» چنین فرموده‌اند: همان بمعنی علی السواء و بی تفاوت آمده است. مثلاً در بیت

ورنه در عالم یقین و گمان خرهمان بودی و حکیم همان

در حدیقه سنایی (چاپ مدرّس رضوی ص ۳۱۱) در تعبیری که در این صفحه به کار رفته معنی «در همان لحظه که خورد» اراده شده است، به عبارت دیگر «خوردن و مردنش در آن واحد روی داد» در مثنوی در قصه ابراهیم ادهم که بر بامش بانگ می شنیدند، که می گفتند شتر خود می جوئیم و او گفت: شتر بر بام که دید؟ آمده است (دفتر ۴ چاپ نیکلسن ب ۸۳۴ و ۸۶۵) که: پس بگفتندش که: تو بر تختِ جاه چون همی جویی ملاقات اله؟

«خود همان بُد دیگر او را کس ندید چون پری او ز آدمی شد ناپدید» (همان: ۱۴۷)

باید عنایت داشت که معنای ترکیب «خوردن همان بود و جان شیرین تسلیم کرد» [همان] به معنای «در آن واحد و بی درنگ» اتفاق افتادن است؛ اما معنای همین ترکیب در مصرع «خر همان بودی و حکیم همان» بیان دیدگاه شخصی سنایی در طرد حکیمان یونان و به این معناست که حکیم هیچ تفاوت عقلی با خر ندارد و خر نیز هیچ تفاوت عقلی با حکیم و این معنا به معنای «در آن واحد اتفاق افتادن» نمی تواند باشد. همچنین این ترکیب در مصرع ذکر شده از مثنوی به معنای «همان یک دفعه و یک بار بود = خود همان بُد» آمده و بدیهی است که این ترکیب نمی تواند به معنای «در همان لحظه و آن واحد اتفاق افتادن» باشد. این در حالی است که همین ترکیب با معنای «در آن واحد اتفاق افتادن» در ادب کلاسیک مفهومی متکرر است. در «کشف‌المحجوب» آمده: «و از شیخ بومسلم فارس بن غالب الفارسی رُضی عنه شنیدم که گفت: «درویشی اندر سماع اضطرابی می کرد یکی دست بر سر وی نهاد که: بنشین. نشستن همان بود و رفتن از دنیا همان» (هجویری، ۱۳۸۹: ۵۹۶). نیز در دیوان ازرقی آمده:

«شیر اگر چند همی سخت بکوشید بچنگ خوردن زخم همان بود و شدن سست همان» (ازرقی، ۱۳۳۶: ۶۹)

۶-۴- «[موش گفت] رنجهای دنیا بیدار دوستان نقصان پذیرد، آن کس که از ایشان دور افتد تسلی از چه طریق جوید و بکدام مفرّح تداوی طلبد؟

فَيَا لَيْتَ مَا بَيْنِي وَبَيْنَ أَحِبَّتِي مِنْ الْبُعْدِ مَا بَيْنِي وَبَيْنَ الْمَصَائِبِ (منشی، ۱۳۸۴: ۱۸۹)

استاد مینوی در خصوص معنای بیت عربی چنین فرموده‌اند: ای کاش که میان من و دوستان من همان قدر دوری بود که میان من و بلاهاست؛ یعنی بدوستانم نزدیک بودم بجای اینکه مصیبتها بمن نزدیکست و یا از مصایب دور بودم بجای اینکه از دوستان دور بودم (همان: ۱۸۹). معنای صحیح بیت عربی یاد شده چنین است: ای کاش میان من و دوستان من از لحاظ دوری، همان قدر فاصله بود که میان من و بلاهاست. (یعنی همانطور که من هیچ فاصله‌ای از بلاها ندارم و بلاها در کنار من هستند؛ لذا کاش دوستان نیز بدون کمترین فاصله ای و تنگاتنگ در کنار من حاضر بودند.) و این دقیقاً معنایی است که دکتر تقیه نیز در

ترجمه‌ی اشعار عربی کلیله و دمنه برای همین بیت بیان فرموده‌اند (تقیه، ۱۳۸۱: ۱۰۴). لذا دنباله معنایی اراده شده توسط استاد مینوی بعد از متن «یعنی بدوستانم نزدیک بودم» نادرخوراست. گفتنی است که همین بیت در کتاب *سندباد نامه* و در داستان کدخدای و زن او و پس از کشتن اشتباه طوطی بدست کدخدا نیز آمده است و در همین معنی بکار رفته:

«پشیمانی سود نداشت، و ندامت نافع و ناجع نبوذ، و این معنی پیوسته با خود تقریر می‌کرد:

فَيَا لَيْتَ مَا بَيْنِي وَبَيْنَ أَحِبَّتِي   مِنْ الْبُعْدِ مَا بَيْنِي وَبَيْنَ الْمَصَايِبِ (ظهیری، ۱۹۴۸: ۱۰۱)

۴-۷- «و اگر از مال چیزی بدست آید هم بر لب گور بیاید گذاشت تا سگان دندان تیز کرده در وی افتند که میراث حلال است» (منشی، ۱۳۸۴: ۲۳۹).

با عنایت به قرینه متنی «سگان دندان تیز کرده» که قبل از متن «میراث حلال است» آمده به نظر که منظور از این میراث، ثروتی نامشروع است و در این صورت تواند بود که متن اخیر بدین شکل باید خوانده شود که «میراث حلال است» و این خود برگرفته از حکمی فقهی است که فقهای اهل سنت معتقد هستند که میراثی که از راه نامشروع بدست آمده است بر صاحب مال، حرام؛ اما بر وارثان آن مال حلال است و همین حکم فقهی در میان کتب ادبی بازمانده از نویسندگان یا شاعرانی که تمایلات اهل سنت داشتند نیز آمده است. در *منطق الطیر* آمده:

«مرد دنیا جان و دل در خون نهد   صد هزاران دام دیگرگون نهد
تا بدست آرد جویی زر از حرام   چون بدست آرد بمیرد والسلام
وارث او را بود آن زر حلال   او بماند در غم ورز و وبال»
(عطار، ۱۳۸۳: ۳۲۷)

۴-۸- «سَدَّ كُرْمَا الَّذِي ضَيَّعْتُ مَنِّي   إِذَا بَرَزَ الْخَفْسُ مِنَ الْحِجَابِ

وَتَعَلَّمُ كَمْ خَسِرْنَا أَوْ رَجَحْنَا   إِذَا فَكَّرَتْ فِي أَصْلِ الْحِسَابِ» (منشی، ۱۳۸۴: ۲۵۲)

استاد مینوی در خصوص معنای ابیات عربی چنین فرموده‌اند: سَدَّ كُرْمَا الَّذِي ضَيَّعْتُ مَنِّي... بزودی یاد خواهی کرد آن را که ضایع کردی از من (مرا که از دست دادی چه از دست دادی!) چون برون آید پنهان شده از پرده و خواهی دانست که چند زیان کردیم یا سود بردیم چون بیندیشی در اصل حساب (همان: ۲۵۲). باید به این نکته عنایت داشت که مرجع متن همانا «ضَيَّعْتُ مَنِّي» همانا متن «وفاداری» است؛ بنابراین معنای صحیح بیت نخست عربی چنین است: بزودی یاد خواهی کرد آن را که ضایع کردی از من (وفاداری کردن نسبت به مرا) چون برون آید پنهان شده از پرده. (یعنی وقتی خیانت تو نسبت به من آشکار شود

یاد خواهی گرفت که وفاداری خود را نسبت به من تباه کردی.) همچنین متن (مرا که از دست دادی چه از دست دادی!) که در میانه دو بیت آمده است باید در انتهای دو بیت می آمد و چون صیغه بیت دوم مثنی است «خَسِرْنَا أَوْ رَحِمْنَا» لذا باید بیت دوم نیز به صورت متقابل معنا می شد؛ لذا معنای صحیح بیت دوم نیز چنین است: و خواهی دانست که چند زیان کردیم یا سود بردیم چون بیندیشی در اصل حساب؛ یعنی تو که باخه هستی با از دست دادن دوستی چون من بوزینه زیان کردی و من بوزینه با از دست دادن دوستی بی وفایی چون تو (که قصد نابودی مرا داشتی) سود بردم

۴-۹- «هیچ کس از یافتن حسنات و ادراک سعادت از دو تن محروم تر نباشد؛ اول آنکه بر کسی اعتماد نکند و بگفتار خردمندان ثقت او مستحکم نشود؛ دیگر آنکه دیگران از قبول روایت و تصدیق شهادت او امتناع نمایند و در آنچه گوید خردمندان را جواب نبود» (همان: ۲۷۰). استاد مینوی در خصوص ترکیب «جواب نبود» چنین فرموده اند: جواب نبود چنین است در اساس و نق و چلیبی و P_1 و P_2 و P_3 و بایسنغری، نافذ و G : اعتماد نیفتد، مع F جمله را ندارند. لفظی بمعنی وثوق و اعتماد و اطمینان ظاهراً منظور بوده است؛ اما نتوانستم حدس بزنم که چه بوده است. در نسخ متأخر: «آن را خوار دارند»، و این درست نیست. احتمال ضعیفی می توان داد که «بدانچه گوید خردمندان را خواب نبرد» بوده است (همان: ۲۷۰).

با عنایت به قرینه مثنی «دیگران از قبول روایت و تصدیق شهادت او امتناع نمایند» که در آن مثنی به صراحت گفته که خردمندان از پذیرفتن شهادت چنین فردی خودداری می کنند، تواند بود که جمله «و در آنچه گوید خردمندان را جواب نبود» بدین معنا باشد که خردمندان از جواب دادن به چنین فردی (که لابد نقطه مقابل خردمندی که همانا احمق است) خودداری می کنند «خردمندان را جواب نبود.» و این خود دقیقاً هماهنگ با این مثل است که: «جواب احمقان خاموشی است» (دهخدا، ۱۳۶۳، ج ۲: ۵۸۸). نیز در مثنوی آمده:

«چون جواب احمق آمد خاموشی این درازی در سخن چون میکشی؟»

(مولوی، ۱۳۸۵، ج ۴: ۵۵۹)

نیز همانجا آمده:

«چون نباشد اهل این ذکر و قنوت پس جواب الاحق ای سلطان سکوت» (همان، ج ۴: ۵۶۰)

در / احادیث مثنوی آمده:

«پس خموشی به دهد او را ثبوت پس جواب احمقان آمد سکوت» (فروزانفر، ۱۳۸۱: ۴۱۱)

۴-۱۰- «چه ضبط ممالک بی وزرا و مُعینان در امکان نیاید و انتفاع از بندگان آنگاه میسر گردد که ذات ایشان بخرد و عفاف و هنر و صلاح آراسته باشد و ضمیر بحق گذاری و نصیحت و هواخواهی و مودّت پیراسته» (منشی، ۱۳۸۴: ۳۰۷). استاد مینوی در خصوص «پیراسته» چنین فرموده‌اند: پیراسته اینجا بمعنی آراسته بکار رفته است؛ یعنی صفاتی بشخص افزوده شده باشد و حال آنکه معنی اصلی کلمه پیراستن پاک کردن و پاکیزه کردن چیزی و کسی بوده است با اینکه زواید و عیوب را بسترند. کاراستن سرو زیپراستن است؛ یعنی که شاخ‌های زائد آن را بسترند و نظم و ترتیبی بدان دهند (همان: ۳۰۷).

استاد مینوی بدرستی دریافته‌اند که لغت «پیراستن» در متن یاد شده از کتاب کلبه و دمنه به معنای آراسته نمودن و البته نه با زدودن و کم کردن آمده است؛ اما در ادامه شاهی را آورده که در آن لغت «پیراستن» به معنای مزین کردن در جهت زیباسازی با کم کردن بکار رفته است، از دیگر سو لغت‌نامه نیز واژه «پیراسته» را به معنای زینت کردن با کاستن یا آراستن با کم کردن دانسته است و همین بیت ازرقی را شاهد معنایی برای لغت «پیراستن» آورده است. (لغت‌نامه) از آنجا که استشهاد معنایی بیان شده توسط استاد مینوی به آراستن همراه با زدودن آمده است؛ لذا ناصحیح است، همچنین با تمام احترامی که برای گردآورندگان «لغت‌نامه» قائلیم باید بیان کنیم که در دیگر کتب ادب کلاسیک به نمونه‌هایی برخورد کرد که لغت «پیراستن» مطلقاً به معنای آراستن و نه لزوماً با کم کردن و زدودن؛ بلکه با اضافه کردن بکار رفته است. در چهار مقاله آمده:

«ایزد تبارک و تعالی دولت را بجمال او آراسته دارد و مُلک را بکمال او پیراسته» (نظامی عروضی، ۱۳۷۷: ۱۳۵).

نیز در گرشاسب‌نامه آمده:

«پراکنده بتخانه گونه گونه گون بدان شهر در بود سید فزون
همه چون بهشت نو آراسته به گوهر در و بام پیراسته»
(اسدی طوسی، ۱۳۵۴: ۳۸۱)

نیز در دیوان مسعود سعد سلمان آمده:

«پیراسته می دار به هر نیکی تن را آراسته می خواه به هر پاکی جان را» (مسعود سعد، ۱۳۶۲: ۵۸۱)
نیز در فرامرزنامه آمده است:

«یکی خوش سرا دید آراسته ز فیروزه و لعل پیراسته» (فرامرزنامه، ۱۳۹۴: ۲۵۰)

نیز در تاریخ جهانگشا آمده است: «و اروغ و اولاد و احفاد چنگرخان چند پادشاهزاده‌اند که شرف اسلام ایشان را با دولت جمع شدست و اتباع و اشیاع و خیل و حیل ایشان خود چندان اند که به زیور عزّ دین آراسته و پیراسته شده‌اند که در عدّ و حصر نیاید» (جوینی، ۱۳۸۵، ج ۱: ۱۱).

۴-۱۱- «و هر که بنلاد خدمت سلطان بنصیحت و امانت و عفت و دیانت مؤکد گرداند و اطراف آن را از ریا و سُمعه و ریب و خیانت مَصُون و منزّه دارد کار او استقامتی صورت نیندد و مدّت عمل او را دوامی و ثباتی ممکن نگردد، هم دوستان سپر مُعادات و مناقشت در روی کشند و هم دشمنان از جان او نشانه تیر بلا سازند: دوستان از روی حسد در منزلت مُخاصمت اندیشند، و دشمنان از جهت یکدلی و مناصحت مناقشت کنند، و هرگاه که مطابقت دوستان و دشمنان بهم پیوست و اجماع بر عداوت او منعقد گشت؛ البته ایمن نتواند زیست، و اگرچه پای بر فرق کیوان نهادست جان بسلامت نبرد و خائن باری از جانب دشمنان پادشاه فارغ باشد اگرچه از دوستان بترسد» (منشی، ۱۳۸۴: ۳۱۴). استاد مینوی در خصوص لغت «بنلاد» فرموده‌اند: بُنلاد لاد و بُن لاد هردو بمعنی اساس و پی بناست، سابقاً نیز این کلمه بکار رفته است. ناصر خسرو گوید (دیوان، چاپ مینوی صفحات ۱۱۷، ۹۸):

«بچشم سر یکی بنگر سحرگاه   بر این دولاب بی دیوار و بی لاد
دوستی دشمنان دینت زیان داشت   بام برین کژ شود ور کژی بُنلاد»
(همان: ۳۱۴)

باید عنایت داشت که در بیت نخستین استشهادی از دیوان ناصر خسرو کلمه «بی لاد» به‌عنوان بی‌شالوده و بی‌اساس است؛ لذا از این بیت نمی‌توان در جهت شاهد معنایی برای واژه «بنلاد» که به معنای شالوده و اساس است باشد. همچنین استاد مینوی در خصوص مرجع تمام واژه‌های «دوستان و دشمنان» در تمام متن یاد شده چنین فرموده‌اند:

دوستان و دشمنان   مراد دوستان سلطان و دشمنان سلطان است (همان: ۳۱۴).

وجود قرینه متنی «دوستان از روی حسد در منزلت مُخاصمت اندیشند» به خوبی گویاست که منظور از دوستان، نه دوستان پادشاه، که دوستان همین فرد منزلت یافته نزد پادشاه است که با رشک‌بردن به منزلت او در صدد تزلزل و سرنگونی او برخوانند آمد و از دیگر سو وجود قرینه متنی «دشمنان از جهت یکدلی و مناصحت مناقشت کنند» به خوبی گویاست که منظور از دشمنان نه دشمنان پادشاه؛ بلکه همین دشمنان فرد منزلت یافته است که در پوشش دشمنی، در جهت به‌ستوه آوردن فرد منزلت یافته، در نصیحت کردن، آنقدر به فرد صاحب جاه سخت‌گیری می‌کنند تا بالأخره به این خواست خود برسند؛ لذا

فقط عودت مرجع دو ترکیب «دوستان و دشمنان» به متن «خائن باری از جانب دشمنان پادشاه فارغ باشد اگرچه از دوستان بترسد» صحیح است.

۴-۱۲- «اگر میان من و مردمان یک مویشی در مجاذبت هرگز نتواندی گسست، که اگر ایشان بگذارند بکشم و اگر نیک بکشند بگذارم؛ یعنی بسطت دل و کمال حلم من تا این حد است که با همه اهل عالم بدانم زیست و بتوانم ساخت، هیچ کس رشته من در نتواند یافت» (همان: ۳۴۸). استاد مینوی در خصوص معنای متن «هیچ کس رشته من در نتواند یافت» فرموده‌اند: «بر من معلوم نشد که مراد چه بوده است. دو مثال از استعمال این تعبیر بدست آمد که معنی آنها نیز روشن نیست. منوچهری گوید:

نه ستم رفته بمن زو و نه تلیسی که مرا رشته نتاند تافت ابلیسی (دیوان، چاپ دوم دبیر سیاقی ۲۰۱)

و در تاریخ بیهقی (چاپ فیاض ۲۲۲) آمده است: سپه سالار غازی گربزی بود که ابلیس لعنه الله او را رشته برنتوانستی تافت» (همان: ۳۴۸).

لغت‌نامه ترکیب «رشته تافتن» را به معنای «چیرگی یافتن بر کسی یا توطئه‌چیدن بدو یا مسلط‌شدن بر او» دانسته و همین شعر منوچهری که توسط مینوی در جهت استشهاد معنایی برای آن یاد شده را به عنوان شاهد معنایی آورده است. (لغت‌نامه) لذا با دقت در شعر منوچهری درمی‌یابیم که تعبیر «رشته نتاند تافت» به معنای نتوانستن در جهت توطئه‌چیدن علیه کسی آمده است. در شاهد دوم از تاریخ بیهقی که سخن از حيله‌گری و مکاری و کِیاسی سپه‌سالار غازی آمده نیز تعبیر «رشته برنتوانستن تافتن» دقیقاً به همین معنای «ناتوانی از توطئه‌چینی کردن علیه کسی (سپه‌سالار غازی) می‌باشد». بکار رفته است و استاد خطیب رهبر نیز بر همین عقیده‌اند (بیهقی، ۱۳۸۹، ج ۱: ۳۸۹).

همچنین از آن‌جا که لغت «حلم» در متن یاد شده به معنای بردباری بکار رفته است و با عنایت به این مطلب که منشی در پی بیان زیرکی و فراست زیاد معاویه در بالا بردن آستانه بردباری او در برخورد با اشخاصی که قصد جدایی از او دارند و با عنایت به معنای ترکیب «رشته برتافتن» که در لغت‌نامه «چیرگی و تسلط یافتن» نیز آمده به نظر می‌رسد که مرجع ترکیب «رشته من در نتواند یافت» به همین حلم و بردباری وافر «بسطت دل و کمال حلم» معاویه بازمی‌گردد و منظور «رشته حلم من را نمی‌تواند دریابد» است و معنای صحیح متن یاد شده چنین تواند بود: (زیادی حلم و بردباری من تا بعدی است که با همه مردم عالم می‌توانم زندگی بکنم بنحوی که علاوه بر تحمل کردن آنان) هیچ کس توان چیرگی و تسلط یافتن برکنه بردباری من را ندارد. «رشته نتاند تافت».

۴-۱۳- «گفت: سه تن بر خود گمان مهارت دارند و هنوز در مقام جهالت باشند: ... و شوخی بی‌مایه که در محافل لاف کارگزاری زند و چون در معرض مهمی آید از زیردستان در چند و چگونه سُفته

خواهد» (منشی، ۱۳۸۴: ۳۸۳). استاد مینوی در خصوص معنای ترکیب «سفته‌خواستن» فرموده‌اند: سفته‌خواستن پیداست که بمعنای یاری و همراهی خواستن بکار رفته. بعید نیست که سفته در بار کسی کردن که خاقانی دارد بی‌ارتباط با این معنی نباشد (دیوان چاپ سجادی ۴۳ و ۴۱۳ بترتیب):

گوئیم «حجّ تو هفتاد و دو حج بود امسال» این چنین سفته نکن تعیبه در بار مرا
فلک را سفته بدبختی است در بار نکوکاران چو بُختی بار بدبختی کش از سر مست حیرانی
(همان: ۳۸۴)

باید به این نکته عنایت داشت که اصطلاح «سفته در بار کسی نهادن» در این بیت خود ترکیب کنایی و به معنای «مسخره کردن و به ریشخند گرفتن کسی» است چنانکه در «مرزبان‌نامه» و در داستان شتربان و شتری که قصد فریب او را داشت آمده: «شتربان خاموش گشت و صبر بکار آورد، چندانکه پشم، آب در خود گرفت و بار گران شد، چون آهنگ خیز کرد، نتوانست، بجهد تمام و کوشش بلیغ از جای برخاست و زیادتی علاوه بار، بر سفت گرفته، روی براه آورد. شتربان بجای حدّو نشاط انگیز و شد و طرب آمیز، این سفته در بارش می‌نهاد و می‌گفت:

درختی که پروردی آمد به بار ببینی برش را کنون در کنار!
گرش بار خار است خود کشته‌ای وگر پریشان است خود
رشته‌ای

(روایینی، ۱۳۹۰: ۵۱۱)

همچنین معنای لغت «سفته» در مصرع نخست بیت دوم خاقانی «فلک را سفته بدبختی است در بار نکوکاران» نیز به معنای «تحفه و ارمغان» تواند بود و این معنا در «کشف‌المحجوب» نیز آمده: «و گروهی گویند وجد حرقت مریدان باشد و وجود تحفه محبان درجت محبان بلندتر از مریدان باشد باید تا آرام با تحفه تمام‌تر باشد» (هجویری، ۱۳۸۹: ۶۰۳).

۵- نقدی بر تصحیح «کلیله و دمنه»

۵-۱- «و من بنده را بر مجالست و دیدار و مذاکرت و گفتار ایشان چنان الفی تازه گشته بود و بمطالبت و مواظبت بر کسب هنر، آن میل افتاد که از مباشرت اُشغال و ملابست اُعمال اعراض کلی می‌بود» (منشی، ۱۳۸۴: ۱۶). استاد مینوی در خصوص واژه «بمطالبت» چنین فرموده‌اند: بمطالبت درنسخه اصل و انقره چنین است. در سایر نسخ: بمطالعت کتب، مطالبت بمعنی خواستن حقّ خویش است و اینجا نامناسب بنظر

می‌رسد؛ اما می‌توان اندیشید که بعهد این کلمه بکار رفته باشد تا دلالتی بر شدت طلب داشته باشد چنانکه گوئی مطلوب را حق خویش می‌داند (همان: ۱۶).

پیشنهاد تصحیحی استاد مینوی ناصحیح است. در متن ابتدایی منشی به صراحت گفته است که در جهت کسب فیض از ادیبان به دو اقدام دست زده است. اقدام اول همنشینی و کسب فیض از همین علما «مجالست و دیدار و مذاکرت و گفتار ایشان» و اقدام دوم او نیز مطالعه کتب همین علما است «مطالعت کتب» و اما متنی که این پیشنهاد تصحیحی را تأیید می‌کند دنباله همین متن است که منشی از پراکنده شدن جمع یاد شده سخن به میان آورده است و هدایت خود در راه نویسندگی را فقط توسل جستن به خوانش کتب همین علما «بمطالعت کتب» دانسته است: «و چون روزگار بر قضیت عادت خویش در بازخواستن مواهب آن جمع را بپراکند و نظام این حال گسسته شد خویشتن را جز بمطالعت کتب متهدی ندانستم» (همان: ۱۷).

۵-۲- «و امروز اساس محبت میان من و تو چنان تأکیدی یافت که یار من آن تواند بود که از ایزای تو بپرهیزد و طلب رضای تو واجب شناسد و خطری ندارد نزدیک من انقطاع از آنکه با تو نیبوندند و اتصال بدو که از دشمنایگی تو ببرد» (همان: ۱۶۸).

استاد مینوی نسخه‌بدل‌های فعل «ببرد» را بیان نکرده‌اند و از دیگر سو به اشتباه بودن ضبط لغت «ببرد» در سطر واپسین پی نبرده‌اند؛ زیرا در جمله «خطری ندارد نزدیک من انقطاع از آنکه با تو نیبوندند» زاغ خطاب به موش تأکید می‌کند که در نزد او بی‌ارزش است انقطاع و بریدن از کسی که با او پیوند دوستی ایجاد نکند و در ادامه در جمله «[خطری ندارد] اتصال بدو که از دشمنایگی تو نبرد» باز زاغ به موش اطمینان می‌دهد که باز هم برای او بی‌ارزش است دوستی با کسی که از دشمنی کردن با موش دست برندارد «نبرد».

۵-۳- «و هر سوزی را داروی است: آتش را آب، زهر را تریاک و، غم را صبر، و عشق را فراق، و آتش حقد را مادّت بی‌نهایتست» (منشی، ۱۳۸۴: ۲۰۹). استاد مینوی در خصوص ترکیب «عشق را فراق» چنین فرموده‌اند: چنین است در همه نسخه معتبر فارسی جز P₂ و مج. در متن عربی (چاپ دارالمعارف) نیز للعشق الوصال (همان: ۲۰۹).

به نظر می‌رسد که صورت «عشق را فراق» برای متن یاد شده ناصحیح و نسخه‌بدل «عشق را وصال» که استاد مینوی در پاورقی به وجود آن اشاره فرموده‌اند صحیح است؛ زیرا این اصل که تنها داروی عشق همانا وصال و پیوستگی است هماهنگ با سُنن ماضیه و در گستره ادبیات کلاسیک به‌وفور نمود دارد. در چهار مقاله و در داستان طبابت ابوعلی سینا آمده: «آنکه ابوعلی گفت: «این جوان در فلان محلّت و در

فلان کوی و در فلان سرای بر دختری فلان و فلان عاشق است و داروی او وصال آن دختر است و معالجت او دیدار او باشد» (نظامی عروضی، ۱۳۷۷: ۱۲۲).

نیز در مثنوی و در داستان عاشق شدن کنیزک بر زرگر و در جهت درمان کنیزک آمده:

«تا کنیزک در وصالش خوش شود آب وصالش دفع آن آتش شود» (مولوی، ۱۳۸۵: ج ۱: ۳۴)

نیز در دیوان/ادیب صابر آمده:

مال و جمال و بی‌غمی و صحت و شباب عشق و وصال و خرمی و عشرت و شراب
شغلی بود به وجه و نشاطی بود به شرط عیشی بود به رسم و مرادی بود صواب
(ادیب صابر، ۱۳۳۱: ۶۸)

۵-۴- «[زاهد] پرسید که: از کجا می‌آیی و مقصد کدام جانب است؟ مهمان جواب داد که: بر حال عاشقان و صادقان بسماع ظاهر بر عیان باطن وقوف نتوانی یافت» (منشی، ۱۳۸۴: ۳۴۱)

استاد مینوی نسخه‌بدل‌های ترکیب «نتوانی یافت» را بیان نکرده‌اند؛ اما در ناصحیح بودن ترکیب یاد شده جای هیچ تردیدی نیست؛ زیرا در متن یاد شده مهمان زاهد به صراحت به او می‌گوید که: از حال و اوضاع عاشقان و صادقان راستین با دیدن ظاهر آنها و بدون نیاز به دیدن باطن آنان می‌توان پی برد «بتوانی یافت» و جالب این که این مفهوم در گستره ادبیات کلاسیک به وفور نمود دارد. در غزلیات سعدی آمده:

سخن عشق تو بی آنکه برآید بزبانم رنگ رخساره خبر می‌دهد از حال نهانم
گاه گویم که بنالم زپیشانی حالم باز گویم که عیانست چه حاجت بیانم
(سعدی، ۱۳۸۶: ۵۵۷)

نیز همانجا آمده:

«دعوی مشتاق را شرع نخواهد بیان گونه زارش دلیل، ناله زارش گواست» (همان: ۳۹۷)

در مثنوی آمده:

عاشقی پیداست از زاری دل نیست بیماری چو بیماری دل
گرچه تفسیر زبان روشن‌گریست لیک عشق بی‌زبان روشن‌ترست
آفتاب آمد دلیل آفتاب گر دلیل باید از وی رو متاب
(مولوی، ۱۳۸۵: ج ۱: ۳۱)

نیز همانجا آمده:

«رنگ رویم را نمی‌بینی چو زر زاندرن خود می‌دهد رنگم خبر» (همان، ج ۱: ۷۴)

در امثال و حکم آمده:

براه صادق اگر دست من شکست چه باک   کسی که عاشق صادق بود چنین باشد
گواه من بود اکنون در آستین آری   گواه عاشق راستین در آستین باشد
(دهخدا، ۱۳۶۳، ج ۳: ۱۳۲۸)

نیز همانجا نظیر همین مضمون آمده: «الظاهر عنوان الباطن» (همان، ج ۲: ۸۷۴).

۶- نقدی بر مقاله نوشته شده در مورد «کلیله و دمنه»

۶-۱- «و مُتَقًّى» از سر شهوت برخیزد تا پاکیزگی ذات بحاصل آید، و بترک حسد بگوید تا در دلها محبوب گردد. (منشی، ۱۳۸۴: ۵۲) استاد مینوی در خصوص دو فعل «بحاصل آید» و «بترک چیزی گفتن» با استفاده از صنعت لف و نشر مرتب به ترتیب چنین فرموده است: بحاصل آمدن، بترک چیزی گفتن: در این قبیل افعال استعمال «ب» در نشر و نظم قدیم متداول بوده است، امروزه شاید زاید بنظر چه می‌گوییم فلان چیز حاصل شد و فلان کار را ترک کرد (همان: ۵۲). برات زنجانى در مقاله‌ای با نام «نقدی بر کلیله و دمنه به تصحیح مینوی» در خصوص فعل «بحاصل آید» چنین فرموده‌اند: مینوی این فعل را به معنای بترک چیزی گفتن معنا کرده است؛ در حالی که این فعل به معنای بدست آمده است. (زنجانى، ۱۳۸۷: ۱۰۴)

از آنجا که استاد مینوی با استفاده از فن بدیعی لف و نشر مرتب پس از بیان لف «بحاصل آمدن» بلافاصله از فعل «بترک حسد بگوید» یاد کرده است و سپس به نشر ویژگی‌های دستوری این دو فعل پرداخته است؛ لذا توضیحات زنجانى برداشتی ناصحیح از متن و ناصحیح است.

۶-۲- «اگر این شهد و روغن بدّه درم بتوانم فروخت، ازان پنج سرگوسپند خرم، هرماهی پنج بزایند و از نتایج ایشان رمها سازم» (منشی، ۱۳۸۵: ۲۶۳).

برات زنجانى در مقاله‌ای با نام «نقدی بر کلیله و دمنه بتصحیح مینوی» در خصوص ترکیب یاد شده فرموده‌اند: گوسپند هر ماه نمی‌زاید و شاید در اصل هر چند ماه بوده است. مصحح در این باره سکوت کرده‌اند و هیچ توضیحی نداده‌اند (زنجانى، ۱۳۸۷: ۱۰۸). از آن‌جا که جمله «ازان پنج سرگوسپند خرم، هرماهی پنج بزایند و از نتایج ایشان رمها سازم» از زبان زاهد داستان و در بیان کیفیت رویاپردازی و

خیالبافی و وهم گرایی او در زایش گوسفند است، بدیهی است که نقد استاد زنجانی ناصواب است و متن یادشده از گلیله و دمنه هیچ ابهام و کمبود لفظی ندارد.

۳-۶- «یار من آن تواند بود که از ایدای تو پرهیزد و طلب رضای تو واجب شناسد و خطری ندارد نزدیک من انقطاع از آنکه با تو نیوندند و اتصال بدو که از دشمنایگی تو ببرد» (منشی، ۱۳۸۴: ۱۶۸). استاد مینوی در خصوص معنای ترکیب «خطری ندارد» چنین فرموده‌اند: ارزشی ندارد (همان: ۱۶۸). برات زنجانی در ضمن مقاله‌ای با نام «نقد گلیله و دمنه» این معنای استاد مینوی را ناصحیح دانسته‌اند و معنای صحیح ترکیب یادشده را «ضرر و زیان» دانسته‌اند (زنجانی، ۱۳۸۷: ۱۰۵).

در متن یادشده، زاغ به موش اطمینان می‌دهد که قطع رابطه و دوستی با کسی (حیوانی) که نخواهد با موش دوستی بورزد «با تو نیوندند» برای او نیز بی‌ارزش خواهد بود «خطری ندارد»؛ لذا به نظر می‌رسد که توضیحات معنایی استاد مینوی برای ترکیب یاد شده صحیح و توضیح معنایی استاد زنجانی ناصحیح بود.

۴-۶- «اصل عقل شناختن بودنی از نابودنی و سماحت طبع بامتناع طلب آن» (منشی، ۱۳۸۴: ۵۲).

استاد مینوی در خصوص معنای متن «سماحت طبع بامتناع طلب آن» چنین فرموده‌اند: طبع راضی شود با اینکه از طلب کردن نابودنی باز ایستد» (همان: ۵۲) برات زنجانی در ضمن مقاله‌ای با نام «نقدی بر گلیله و دمنه تصحیح مینوی» معنای استاد مینوی را ناصحیح دانسته‌اند و معنای صحیح متن یاد شده را چنین دانسته‌اند: «بخشنده طبعی آن است که از قبول بخشیده دیگران امتناع ورزی «مرجع ضمیر اشاره آن سماحت است»» (زنجانی، ۱۳۸۷: ۱۷۸).

زنجانی در خصوص تبیین معنای صحیح متن یاد شده به خطا رفته‌اند؛ زیرا در متن یاد شده منشی در پی آن است که بگوید: واقعیت تعقل گرایی در شناختن آنچه موجودیت خارجی دارد از آنچه موجودیت خارجی ندارد است «اصل عقل شناختن بودنی از نابودنی» و فرزانه‌گی باطن انسان «سماحت طبع» در بازایستادن از طلب نابودنی‌ای که اصلاً وجود خارجی ندارد است. «سماحت طبع، بامتناع طلب آن». و اما از آن‌جا که استاد مینوی معنای ترکیب «سماحت طبع» را «بازایستادن طبع» دانسته‌اند؛ لذا به نظر می‌رسد که ایشان در تبیین معنای دقیق این ترکیب که همانا «فرزانگی طبع» است نیز به خطا رفته‌اند.

بحث و نتیجه‌گیری

هرچند استاد مینوی با تصحیح و شرح کتاب «گلیله و دمنه» گره از صورت و معنای صحیح بسیاری از مطالب این کتاب متثور ادب کلاسیک گشودند و دیگر استادان و ادیبان را وامدار این تلاش طاقت‌فرسای

خود کردند؛ اما پس از خوانش دقیق این شرح و تصحیح کامیاب مشاهده می‌کنیم که در پاره‌ای از موارد آن فرزانه نامدار در گره‌گشایی از معنا و مفهوم متن این اثر دچار سهوالقلم‌هایی شده بودند. نویسنده در این جستار سعی کرد با استفاده از منابع معتبر و مرتبط برای صورت و معناهایی که در آن استاد مینوی به بیراهه رفته‌اند صورت و معنایی سراسر تر پیشنهاد دهد. امید است که با این کار خود بر غنای هر چه بیشتر این شرح و تصحیح در جهت استفاده دیگر ادب‌دوستان افزوده باشد.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

بیانیه نحوه استفاده از هوش مصنوعی

از هیچ کدام از ابزارهای هوش مصنوعی در تدوین مقاله استفاده نشده‌است.

منابع

- آرین پور، یحیی. (۱۳۸۷). *از نیما تا روزگار ما*. جلد سوم. چاپ پنجم. تهران: زوآر.
- ازرقی هروی، شرف الزمان ابوالمحاسن. (۱۳۳۶). *دیوان اشعار*، بکوشش سعید نفیسی. چاپ اول. تهران: زوآر.
- اسدی طوسی، ابونصر علی بن احمد. (۱۳۵۴). *گرشاسب نامه*، بکوشش حبیب یغمایی. چاپ دوم. تهران: کتابخانه طهوری.
- بهار، محمد تقی. (۱۳۴۹). *سبک شناسی*. جلد دوم. چاپ سوم. تهران: امیر کبیر.
- بغدادی، بهاء الدین. (۱۳۸۵). *التوسل الی التوسل*، بکوشش احمد بهمنیار. چاپ اول. تهران: اساطیر.
- بیهقی، ابوالفضل. (۱۳۸۹). *تاریخ بیهقی*، تصحیح و توضیح خلیل خطیب رهبر. جلد اول. چاپ چهاردهم. تهران: مهتاب.
- تقیه، محمد حسین. (۱۳۸۱). *ترجمه اشعار عربی گللیه و دمنه*. چاپ اول. قم: انتشارات دانشگاه قم.
- جوینی، عطاملک. (۱۳۸۵). *تاریخ جهان گشا*، تصحیح محمد قزوینی. چاپ چهارم. تهران: دنیای کتاب.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۳). *لغت نامه*، دوره جدید. چاپ اول. تهران: دانشگاه تهران.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۶۳). *امثال و حکم*. جلد دوم و سوم. چاپ ششم. تهران: چاپخانه سپهر.

رودکی، ابوعبدالله جعفر بن محمد. (۱۳۸۳). *دیوان/شعار*، به کوشش منوچهر دانش پژوه. چاپ دوم. تهران: طوس.

زنجان، برات. (۱۳۸۷). نقدی بر کلیله و دمنه به تصحیح مجتبی مینوی. *مجله زبان و ادبیات فارسی*، ۴ (۱۰)، ۷۰ - ۶۲.

زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۳۶). *دوقرن سکوت*. چاپ دوم. تهران: امیرکبیر.

سعد سلمان، مسعود. (۱۳۶۲). *دیوان/شعار*، به کوشش ناصر هیّری. چاپ اول. تهران: انتشارات گلشانی.

سعدی، شیخ مصلح الدین. (۱۳۸۶). *کلیات آثار*، به کوشش فرامرز ندایی. چاپ اول. تهران: هما.

شمیسا، سیروس. (۱۳۸۷). *سبک شناسی نثر*، به کوشش سیروس شمیسا. چاپ یازدهم. تهران: میترا.

ظهیری سمرقندی، علی. (۱۹۴۸). *سندبادنامه*، به کوشش احمد آتش. چاپ اول. استانبول: چاپخانه ی وزارت فرهنگ.

عطار نیشابوری، فرید الدین محمد بن ابراهیم. (۱۳۸۳). *منطق الطیر*، به کوشش محمدرضا شفیعی کدکنی. چاپ اول. تهران: سخن.

فرامرزننامه. (۱۳۹۴). به کوشش ماریولین فان زوتفین و ابوالفضل خطیبی. چاپ اول. تهران: سخن.

فروزانفر، بدیع الزمان. (۱۳۸۱). *احادیث و قصص مثنوی*، به کوشش حسین داودی. چاپ دوم. تهران: امیرکبیر.

محمد بلخی، جلال الدین. (۱۳۸۵). *مثنوی معنوی*، به کوشش رینولد نیکلسن. چاپ اول. تهران: ارونند.

منشی، ابوالمعالی نصرالله. (۱۳۸۴). *کلیله و دمنه*، به تصحیح و توضیح مجتبی مینوی طهرانی. چاپ بیست و نهم. تهران: امیرکبیر.

منشی، ابوالمعالی نصرالله. (۱۳۸۶). *کلیله و دمنه*، توضیح خیرالله محمودی (بر اساس تصحیح مجتبی مینوی). چاپ اول. شیراز: انتشارات دانشگاه شیراز.

منشی، ابوالمعالی نصرالله. (۱۳۸۹). *کلیله و دمنه*، توضیح محمدرضا برزگر خالقی و عفت کرباسی (بر اساس تصحیح مجتبی مینوی). چاپ اول. تهران: زوآر.

منشی، ابوالمعالی نصرالله. (۱۳۸۵). *کلیله و دمنه*، توضیح سید فرج الله موسوی، (بر اساس تصحیح مجتبی مینوی). چاپ اول. تهران: مهرویان.

نظامی عروضی سمرقندی، احمد بن عمر بن علی. (۱۳۷۷). *چهارمقاله*، طبق نسخه تصحیح شده محمد قزوینی، و تصحیح مجدد و توضیح محمد معین. چاپ یازدهم. تهران: امیرکبیر.

وراوینی، سعدالدین. (۱۳۹۰). *مرزبان نامه*، تصحیح محمد قزوینی و به کوشش خلیل خطیب رهبر. چاپ شانزدهم. تهران: صفی‌علیشاه.

هجویری، علی بن عثمان. (۱۳۸۹). *کشف‌المحجوب*، تصحیح و توضیح محمود عابدینی. چاپ ششم. تهران: سروش.

Persian References Presented in English

- Asadi Tusi, A. N. A. (1975). *Garshasbnameh* (H. Yaghmaei, Ed.; 2nd ed.). Tahouri Library. [In Persian]
- Attar Neishaburi, F. M. E. (2004). *Manteq al-tayr* (M. R. Shafiei Kadkani, Ed.; 1st ed.). Sokhan. [In Persian]
- Aryanpour, Y. (2008). *Az Nima ta ruzeqar-e ma* (Vol. 3, 5th ed.). Zavvar. [In Persian]
- Azraqi Heravi, Sh. A. M. (1957). *Divan-e ash'ar* (S. Nafisi, Ed.; 1st ed.). Zavvar. [In Persian]
- Baghdadi, B. (2006). *Al-tavassol ela al-tarassol* (A. Bahmanyar, Ed.; 1st ed.). Asatir. [In Persian]
- Bahar, M. T. (1970). *Sabk-shenasi* (Vol. 2, 3rd ed.). Amir Kabir. [In Persian]
- Beyhaqi, A. (2010). *Tarikh-e Beyhaqi* (K. Khatib Rahbar, Ed. & Annot.; Vol. 1, 14th ed.). Mehtab. [In Persian]
- Dehkhoda, A. A. (1984). *Amsal va Hekam* (Vols. 2–3, 6th ed.). Sepehr Printing House. [In Persian]
- Dehkhoda, A. A. (1994). *Loghatnameh*, (new edition; 1st ed.). University of Tehran. [In Persian]
- Faramarznameh* (2015). (M. van Zutphen & A. Khatibi, Eds.; 1st ed.). Sokhan. [In Persian]
- Forouzanfar, B. (2002). *Abadis va qesas-e masnavi* (H. Davoudi, Ed.; 2nd ed.). Amir Kabir. [In Persian]
- Hojviri, A. O. (2010). *Kashf al-mahjub* (M. Abedini, Ed. & Annot.; 6th ed.). Soroush. [In Persian]
- Juwayni, A. M. (2006). *Tarikh-e jabangosha* (M. Qazvini, Ed.; 4th ed.). Donya-ye Ketab. [In Persian]
- Mohammad Balkhi, J. (2006). *Masnavi-ye ma'navi* (R. Nicholson, Ed.; 1st ed.). Arvand. [In Persian]
- Monshi, A. N. (2005). *Kalile va Demne* (M. Minavi Tehrani, Ed. & Annot.; 29th ed.). Amir Kabir. [In Persian]
- Monshi, A. N. (2006). *Kalile va Demne* (S. Farajollah Mousavi, Annot., based on M. Minavi's edition; 1st ed.). Mahrouyan. [In Persian]
- Monshi, A. N. (2007). *Kalile va Demne* (Kh. Mahmoudi, Annot., based on M. Minavi's edition; 1st ed.). Shiraz University Press. [In Persian]
- Monshi, A. N. (2010). *Kalile va Demne* (M. R. Barzegar Khaleghi & E. Karbasi, Annot., based on M. Minavi's edition; 1st ed.). Zavvar. [In Persian]
- Nezami Arouzi Samarqandi, A. O. A. (1998). *Chahar maqale* (based on M. Qazvini's edition; re-edited and annotated by M. Moin; 11th ed.). Amir Kabir. [In Persian]

- Rudaki, A. J. M. (2004). *Divan-e ash'ar* (M. Danesh Pajouh, Ed.; 2nd ed.). Tus. [In Persian]
- Sa'd Salman, M. (1983). *Divan-e ash'ar* (N. Hayyeri, Ed.; 1st ed.). Golshani Publications. [In Persian]
- Sa'di, Sh. M. (2007). *Kolliyat-e asar* (F. Nedaei, Ed.; 1st ed.). Homa. [In Persian]
- Shamisa, S. (2008). *Sabk-shenasi-e nasr* (11th ed.). Mitra. [In Persian]
- Taghiyeh, M. H. (2002). *Tarjome-ye ash'ar-e arabi-e Kalile va Demne* (1st ed.). Qom University Press. [In Persian]
- Varavini, S. D. (2011). *Marzbannameh* (M. Qazvini, Ed.; Kh. Khatib Rahbar, Annot.; 16th ed.). Safi Alishah. [In Persian]
- Zahiri Samarqandi, A. (1948). *Sandbadnameh* (A. Ateş, Ed.; 1st ed.). Ministry of Culture Printing House. [In Persian]
- Zanjani, B. (2008). Naqdi bar Kalile va Demne be tashih-e Mojtaba Minovi. *Journal of Persian Language and Literature*, 4(10), 62–70. [In Persian]
- Zarrinkoub, A. H. (1957). *Do qarn sokut* (2nd ed.). Amir Kabir. [In Persian]